

ביליה, מאיפה?

מאמר זה עוסק במקורות השם ביליה, ומן הסתם, אם נדע מאיפה בא שם המשפחה, אולי נדע גם מאיפה באו האבות של האנשים הנושאים את השם הזה. ברצוני להזהיר (ולאכזב) מראש מי מבני המשפחה, המקווה אולי למצוא במאמר זה תשובות מעשיות, כאלה שאולי יעזרו לו להשיג דרכון אירופי וכדומה. צריך להבין שאין כל קשר בין שני הדברים: דבר אחד זה להתחקות אחרי מקור שם משפחה מבחינה היסטורית, דבר אחר לגמרי זה למצוא מסמכים רשמיים, המוכיחים חד-משמעית כי אדם זה או אחר נולד במקום זה או אחר. בעניין משפחת ביליה, תעודות הלידה הישנות הרשמיות מחו"ל לא קיימות כלל, והזיכרון המשפחתי נעצר בשולי המאה התשע-עשרה, כאשר אברהם ביליה נולד אולי בטרודנט שבדרום מרוקו. זהו, ותו לא.

בשלב זה, רב הקוראים אולי יחליטו שלא שווה להמשיך לקרוא את המאמר. הנותרים מוזמנים להשתעשע עם ה- "חפירות" שלי.

ובכן, מאיפה בא השם של משפחת ביליה? אני כאן אעלה שלוש תיאוריות: התיאוריה האיטלקית, התיאוריה הפורטוגזית והתיאוריה האלג'ירית. התיאוריות האלה, כמובן, לא פוסלות שמקור המשפחה יהיה במקום אחר לגמרי...

כשבאים לחקור את המקורות של שם משפחה כלשהו, צריכים להיות מודעים לשני דברים. הדבר הראשון הוא שמות המשפחה, כפי שאנחנו משתמשים בהם היום, נולדו באירופה בסביבות המאה ה-15, המוכרת גם כתקופת הרנסנס, כאשר התרחשה נדידה גדולה של אנשים מהכפרים אל הערים. עד אז, בכפר, כולם ידעו מי זה "יצחק בן אברהם היהודי", ופתאום, בעיר, יש חמישה כאלה. איך מבדילים ביניהם?

הדבר השני, בנוגע לשמות המשפחה ממקור אירופי, הוא פועל יוצא מהראשון: שמות המשפחה בכלל, ושמות המשפחה היהודיים בפרט, מתחלקים לכמה קבוצות עיקריות בודדות. למעשה הקבוצות האלה נכונות גם בקשר לשמות משפחה שנוצרו מחוץ לאירופה (למשל במדינות ערב) בזמן אחר ובנסיבות אחרות, שעליהן נחזור בהמשך.

הקבוצה הראשונה היא המשך טבעי של מה שאמרתי קודם: לקבוצה זו משתייכים שמות כמו בן-אברהם, וכל השמות המסתיימים ב-son, -vich, וכדומה.

השם ביליה, כמובן, לא משתייך לקבוצה הזאת.

הקבוצה השנייה כוללת שמות משפחה המציינים את השם של המקום ממנו בא האיש. הוא בא מטולדו והגיע למקום אחר? במקום החדש קראו לו טולדנו. אבל לא רק בספרד: גם בתימן, למשל. דמארי, צנעני וכו'. כמעט לכל יהודי איטליה יש שמות משפחה כאלה, וזה בגלל שבתקופת הרנסנס הכריחו את כל היהודים לעזוב את הכפרים ולגור בערים, בגטו.

משום-מה, אין באירופה שום ישוב הנושא את השם ביליה, או שם דומה.

הקבוצה השלישית כוללת שמות משפחה המציינים מעמד, מקצוע או עיסוק. לדוגמה השמות כהן, לוי, אל-שייח, סופר, ברזילי. שמות כאלה יש בכל השפות. להמחשה אכתוב שם משפחה נפוץ מאוד שיש לו בדיוק את אותה המשמעות "חייט" בשפות שונות: באנגלית Tailor, בגרמנית Schneider, בצרפתית Tailleur, ברוסית Portnoy, בטורקית Barzi ובאיטלקית Sarto...

אני אף פעם לא שמעתי בשום שפה על מקצוע "ביליה"...

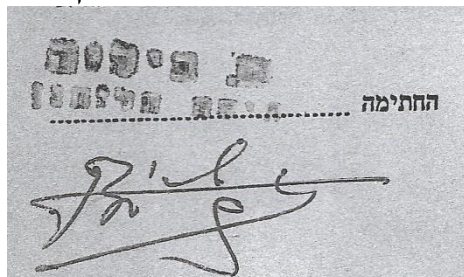
הקבוצה הרביעית כוללת שמות משפחה המזכירים צבעים, בעלי חיים, צמחים, או תכונות פיזיות של האיש. רק לדוגמה: השם האיטלקי הנפוץ ביותר Rossi משמע: "אדומים". שמות כאלה נפוצים במיוחד אצל יהודי אשכנז. כל ה-baum – (עץ), ה-blatt – (עלה), וה-blum – (פרח) למשל.

אבל אין צבע "ביליה". אין עץ בשם "ביליה", ואין חייה כזאת...

שמעתי על איש רזה ועל איש שמן. אף פעם לא שמעתי על איש "ביליה"...

המסקנה המפתיעה היא שהשם ביליה לא משתייך לאף קבוצה. אם תרצו, מדובר בשם משפחה ממש "לא סטנדרטי"...

וזה מוזר, בגלל שמדובר בשם קצר, פשוט, וקל להגייה כמעט בכל שפה. ואולי דווקא בגלל זה: הייתכן שהשם "צלצל" אחרת לגמרי במקור, ושעבר שינויים כאלה או אחרים? כדאי לנו לעזוב את סוגיה הזאת, כי כה וכה לא נדע לעולם את התשובה, ונסתפק בהתחקות אחרי השם ביליה כמות שהוא. ליתר דיוק, אחרי השם Bilia כפי שהוא נכתב בלועזית, בעדות הקדומה ביותר שבידנו: חתימתו של שמעון ביליה.

התיאוריה האיטלקית

האם משפחת ביליה באה מאיטליה?
כך לפחות טען מסעוד ביליה לאזני אתי הקטנה, לפני שנים רבות.
האמנם?

קל לספר סיפור. אולי מסעוד התכוון רק להגיד שהמשפחה גרה בקזבלנקה ברובע האיטלקיים (דרב טליאן).

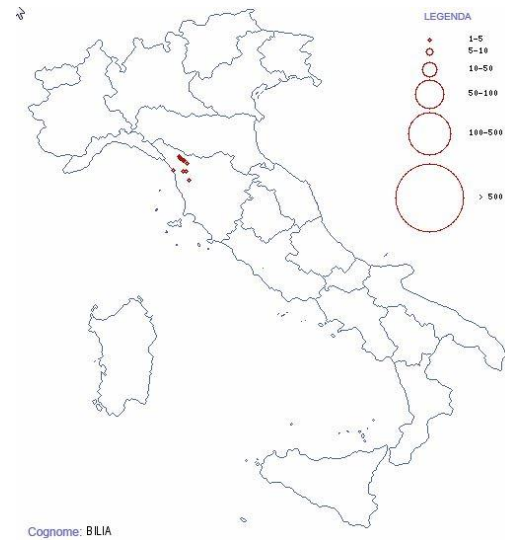
ועם זאת, אני מודה, השם באמת "מצלצל" קצת איטלקי...
הצרה היא שהוא לא "מצלצל" יהודי. ליתר דיוק: אם עוברים על רשימת שמות המשפחה של יהודי איטליה "הוותיקים", מוצאים בסה"כ כמה עשרות שמות. כל השמות מוכרים ומתועדים היטב, והשם ביליה לא נכלל ביניהם.

ובכל זאת, כפי שאמרתי, השם ביליה כן "מצלצל" קצת איטלקי.
בואו נבדוק.

למזלנו קיים אתר איטלקי נורא נחמד, בו אפשר להקליד כל שם משפחה שרוצים, ולקבל מיד את תפוצתו באיטליה. התפוצה מוצגת ע"י עגולים אדומים, הממורכזים בישוב בו נמצאים האנשים בעלי אותו השם, כשגודל העגולים פרופורציוני לכמות האנשים. בפועל האתר סופר כמה מספרי טלפון רשומים תחת השם המבוקש.

כאשר מקישים שם משפחה נפוץ מאוד, תופיע מפה מכוסה בעגולים גדולים, כשהגדולים ביותר ממורכזים בערים הגדולות, אבל כשמקישים שם משפחה נדיר, על המפה נראה נקודות בודדות.

והינה מה קורה, כשמקישים את השם Bilìa :

אפשר לראות (בקושי) כ-10 נקודות. כולן קרובות, בצפון חבל טוסקנה.
בואו נגדיל את המפה :

ZOOM:
1x | 2x | 4x

LEGENDA

Regione:
TOSCANA

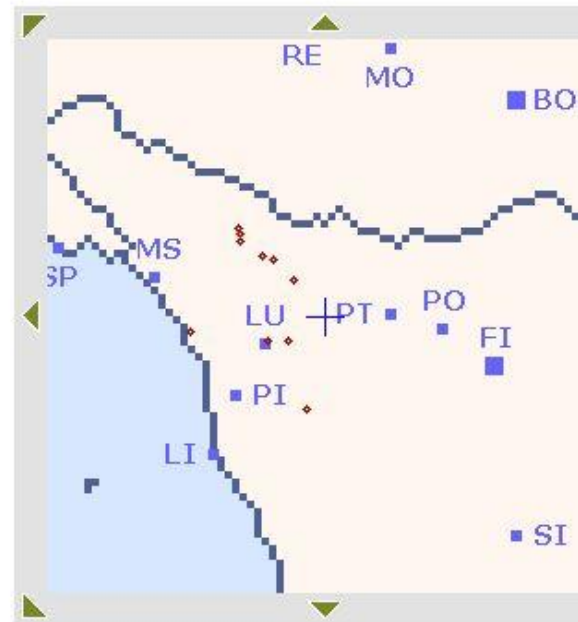
ועוד קצת:

ZOOM:
1x | 2x | 4x

LEGENDA

Regione:
TOSCANA

הנקודות מראות כאילו כל האנשים בעלי השם Bilia מרוכזים בצפון טוסקנה, במחוז העיר לוקה Lucca. רב הנקודות מופיעות בשורה, כאילו לאורך כביש. ובכן: מדובר בעמק ה-גרפאניאנה (Garfagnana). השם אולי לא כל כך מוכר ע"י התיירים המזדמנים, אבל הוא נחשב, ע"י יודעי דבר, לאחד העמקים היפים ביותר בכל חבל טוסקנה, ובאיטליה בכלל. ממש גן-עדן.

איזה יופי!
יש לנו קרובי משפחה בטוסקנה!

זהו... שלא.

כמות ופיזור הנקודות מלמדים אותנו שבעצם מדובר אכן בקרובי משפחה, אבל אומרים לנו גם שכנראה מדובר בשם משפחה שנוצר לפני מקסימום שניים-שלושה דורות, כאשר איש בודד, אולי הסבא-רבא של כל נושאי השם ביליה של היום, התחיל להיקרא כך. הרבה יותר קשה להעלות את התיאוריה שמדובר במשפחה עתיקה, שהשרידים האחרונים שלה התיישבו ב-Garfagnana. היינו מוצאים עוד אנשים בשם הזה באיזה מקום אחר באיטליה. אלא אם יש באיטליה עוד אנשים בשם ביליה, אבל אין להם טלפון...

לא צריך להתיימש. אולי יש עדויות על משפחת ביליה שהייתה באיטליה במקום אחר בעבר הרחוק.

ובכן, באתר המספר על משפחות אצולה איטלקיות מצאתי ציטוט מעניין. מסתבר שבצפון האי סרדיניה, בעיר סאסארי Sassari, בין משפחות האצולה המקומיות מהמאה ה-14, הייתה גם משפחת Bilìa. בציטוט יודעים לספר גם שרוב משפחות האצולה האלה באו מטוסקנה ומספרד. באתר מראים אפילו את המגן של משפחת ביליה:

שני הפסים הצהובים (זהב) עם פס כהה באמצע מסמנים אצולה. לא ברור מה מסמל הכלב המטפס על העץ, אבל התמונה מזכירה די מקרוב את המגן של העיר מדריד, בירת ספרד: דב עומד ואוכל את הפירות מעץ הקטלב.

אולי זה הקשר הספרדי, אבל קשה לראות את הקשר היהודי. לא ייתכן שמשפחת האצולה באותם הימים תהיה משפחה יהודית.

עם כל הצר שבכך, כנראה שהשם Bilìa האיטלקי הוא סתם צרוף מקרים.

בואו נחפש מקור אחר.

התיאוריה הפורטוגזית

התיאוריה הפורטוגזית, לכאורה, נראית יותר מבוססת מהתיאוריה האיטלקית. אנו חושבים שרוב יהודי מרוקו הגיעו לשם בשולי המאה ה-15, עם גירושם מחצי-האי האיברי. אמנם זו טעות נפוצה לחשוב שקודם לא היו יהודים במרוקו, אבל על הסוגיה הזאת נחזור בהמשך.

בקשר לשם ביליה, כאן לפחות יש לנו בן אדם קונקרטי: פילוסוף יהודי פורטוגזי בשם דוד בן יום טוב אבן ביליה David Ben Yom Tov Ibn Bilia, שחי בפורטוגל בין הסוף של המאה ה-13 וההתחלה של המאה ה-14. על חייו של אבן ביליה אין לנו פרטים יותר מדויקים, אך מהשם הארוך אנו מבינים שכנראה לסבא שלו קראו ביליה. מוזר שהוא נקראה "בן" יום טוב, אבל "אבן" ביליה. חצי בעברית וחצי בערבית. כאילו שהסבא שלו חי במדינה ערבית, והנכד חי במדינה נוצרית...

ובכן, זה לא רחוק מהאמת.

אנו רגילים לחשוב שיהודי ספרד ופורטוגל חיו תחת שלטון מוסלמי עד לסוף המאה ה-15, כאשר המלכים הנוצרים כבשו את חצי האי האיברי וגירשו משם ערבים ויהודים יחדיו, אבל כשאנו בודקים בספרי ההיסטוריה של האזור, אנו מגלים שה-"שחרור" (Reconquista) נמשך לא פחות מ-750 שנה! בתקופתו של מיודענו אבן ביליה, פורטוגל הייתה כולה תחת שלטון נוצרי כבר מאה שנה, ובספרד השלטון המוסלמי כלל רק חלק קטן מספרד של היום.

למעשה, כל האזור היה מורכב אז ממדינות יותר קטנות, חלקם נוצריות, חלקם מוסלמיות, ובין האלה והאלה חיו לא מעט יהודים. חלק מהזמן אפילו לא רדפו את היהודים, אלא כולם חיו יחסית בשלום ביניהם. העיר הספרדית טולדו בתקופת תור הזהב היא הדגמה הבולטת לכך.

האם ייתכן שצאצאי הפילוסוף הפורטוגזי הם-הם אותה משפחת ביליה שאנו פוגשים בטרודנט 600 שנה לאחר מכן?

זה מאוד, מאוד לא סביר, אבל זה לא לגמרי בלתי אפשרי.

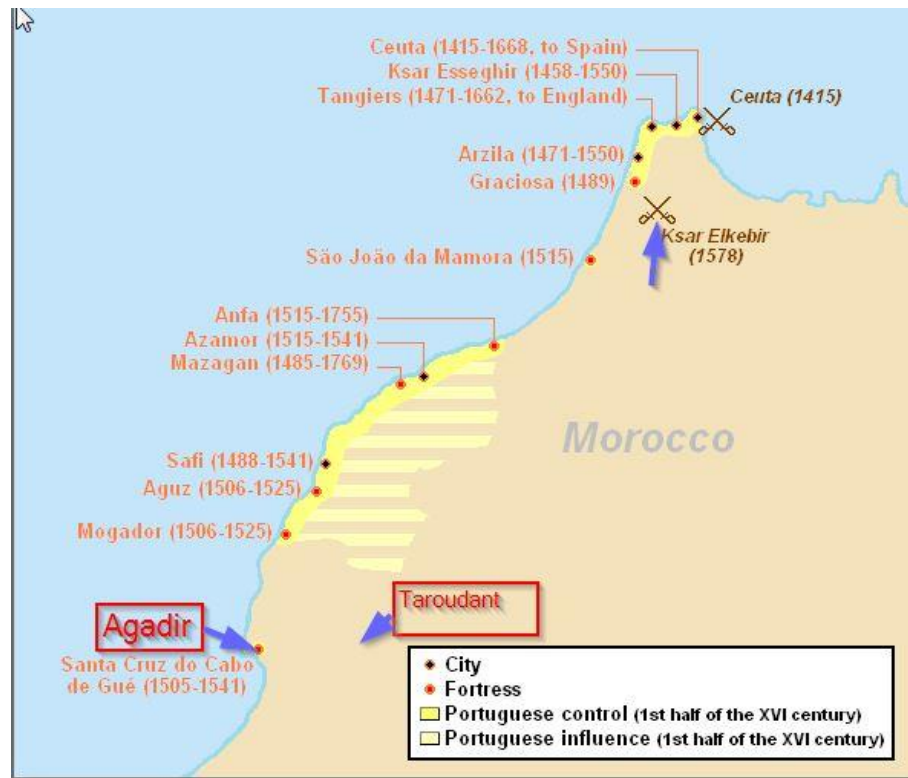
קודם כל אנו צריכים לזכור ששנים מעטות לאחר תקופתו של אבן ביליה, התרחשה באירופה המגפה השחורה, שמחקה שליש מאוכלוסיית היבשת. יש סיכוי סביר שצאצאי הפילוסוף לא שרדו את המגפה. ואם כן שרדו, למי היה זמן להתעסק באילן היוחסין?

בלא קשר למשפחה שלנו, הקשר ההיסטורי בין פורטוגל למרוקו הלך והתחזק עד מאוד. במאה ה-15 וה-16 שליטי פורטוגל השתדלו לכבוש את רב חופי מרוקו, ולעתים את המדינה כולה. השאיפה שלהם הייתה לאחוז ברב חופי אפריקה, כדי להפליג עם האניות שלהם לכוון הודו, דבר שהצליחו לעשות, בפעם הראשונה, ממש בסוף המאה ה-15, עם יורד היס Vasco Da Gama.

בדיוק באותו הזמן, היהודים גורשו גם מפורטוגל, והצטרפו לאחיהם במרוקו, שם הייתה קיימת קהילה עוד מימי האימפריה הרומית.

מי שהתנגד בהצלחה לניסיון הכיבוש הפורטוגזי, היו בעיקר השבטים הברבריים. באותה התקופה הם היו כבר מזמן כולם מוסלמים, אבל הם עדיין שמרו על האופי הברברי. חלקם היו יחסית ידידותיים ליהודים החיים בתוכם.

בסיפור היסטורי של התנגדות השבטים הברבריים לפורטוגזים, קיים צרוף מקרים, הנוגע בשוליים גם למשפחת ביליה עצמה:

לאחר שחרור פורטוגל מידי המוסלמים, במשך כ-200 שנה השליטים הנוצרים נתנו ליהודים שבתוכם לחיות בשלום, עד שבשנת 1496 מלך פורטוגל מנואל הראשון – שהוא בעצמו לא היה אנטישמי - עמד להתחתן עם הבת של המלכים הקתוליים של ספרד, וכתנאי לנישואים, הוא התחייב לגרש את היהודים מפורטוגל.

תשע שנים מאוחר יותר, ב-1505, תחת שלטונו, הפורטוגזים יסדו כמה מאחזים בחוף הדרומי של מרוקו, כשהדרומי ביותר נקרא Santa Cruz do Cabo de Gué. האחיזה בו נמשכה רק 35 שנה. ב-1541 המוסלמים הברבריים שחררו את המקום, וקראו לו אגדיר Agadir. אני לא רוצה לשעמם אתכם יותר מידי עם ההיסטוריה. אומר רק שהברבריים ששחררו את אגדיר היו שייכים לשבט הסעדיים, ובירתם הייתה טרודנט, המרוחקת כ-80 ק"מ מאגדיר.

הסעדיים, בהמשך המאה ה-16, התפשטו צפונה, וכבשו את כל מרוקו, כולל את רב מאחזי החוף הפורטוגזיים.

ואז, המלך הפורטוגזי הצעיר, סבשטיאו Sebastião, אחרון שושלת אביז Aviz (השושלת שגירשה את היהודים מפורטוגל), החליט שהוא "יראה למרוקאיים" מי כאן הבוס. למרות שמלך ספרד הפציר בו שלא להתעסק עם המרוקאיים, המלך סבשטיאו לא שמע לו, ירד עם 20,000 חיילים למרוקו, ופגש באל-קזאר-אל-כביר 60,000 ברבריים שכיסחו לו את הצורה.

יהודי מרוקו ראו בניצחון הגדול כעין "נקמת האל" נגד השושלת שגירשה אותם מפורטוגל, ומאז התייחסו לעיירה אל-קזאר-אל-כביר כאל מוקם מבורך. ובמקום התיישבה קהילה יהודית מכובדת.

והינה, 400 שנה אחרי שאנשי טרודנט שחררו את אגדיר מהפורטוגזים, ב-1941, כשהיהודים המרוקאים היו שוב בסכנה גדולה, בבית הלבן (קזבלנקה) פגש יהודי בשם מסעוד ביליה בן סעדה, יליד טרודנט - בירת הסעדיים יחידי היהודיים – את דונה אל-חדד, ילידת אל-קזאר-אל-כביר, והקים עמה משפחה חדשה...

התיאוריה האלג'ירית

כפי שראינו, התיאוריה הקודמת היא בעצם מין תיאוריה "אנטי-פורטוגזית". לא אומרת לנו כל-כך שמשפחת ביליה באה מפורטוגל, אלא רק אומרת (אולי) שליהודי טרודנט (ואל-קזאר-אל-כביר) היו יחידיים שבאו להם לסעד נגד הפורטוגזים.

אנחנו עוד לא פתרנו את התעלומה עצמה: מאיפה בא השם ביליה לבני המשפחה? ובכן, אני מעלה כאן תיאוריה אחרונה, שאולי לא תמצא חן בעיני הקורא, כי היא הרבה פחות "אצילה" מהתיאוריה האיטלקית ומהתיאוריה הפורטוגזית: התיאוריה האלג'ירית.

בתחילת דברינו אמרנו ששמות המשפחה נולדו באירופה במאה ה-14. ובכן, לגבי יהודי מרוקו זה לא כל כך נכון. למעשה השימוש התחיל הרבה יותר מאוחר, בתחילת המאה ה-19, עם תחילת הכיבוש הצרפתי במרוקו. עד אותו הרגע, אצל היהודים, כמו אצל הערבים, שם האב והסבא היה מספיק. בתוך השבט כולם הכירו את כולם.

למעשה, רק כשהגיעו הצרפתיים, שהיו רגילים להשתמש בשמות המשפחה, ילידי מרוקו, היהודים והערבים, התחילו להשתמש בשמות המשפחה.

צריך לזכור שבמרוקו, כמו במקומות אחרים, ליהודים היה אסור לשאת נשק להגנה עצמית, ולכן הם קיבלו את ההגנה מהחמולות ומהשבטים שבתוכם הם חיו, בתמורה לשירותים שהם נתנו לקהילה. לכן נחשבו, בעיני השבטים האחרים, כחלק בלתי נפרד מאותו השבט.

כשהגיעו הצרפתיים, רב היהודים, במיוחד אלה שחיו במגזר הברברי, לקחו לעצמם כשם משפחה, את שם החמולה או השבט שבתוכם הם חיו, גם אם במקור הם באו ממקום אחר.

היות ואנו יודעים שהברבריים גם היום מפוזרים מטוניס ועד מרוקו, והם עם נודד, לא היה מפתיע אותנו לגלות שאחד מהשבטים שחיו בדרום מרוקו, היה במקור מצפון אלג'יר. אין לנו הוכחות קונקרטיות לכך, אבל אנו יודעים שבצפון אלג'יר יש חבל המאוכלס ברבריים, ושמו

כביליה

אנחנו יודעים גם שבסוף המאה ה-19 הצרפתים והכבילים ניהלו ביניהם קרבות מרים, שבסופם הרבה מאוד כבילים קיפחו את חייהם.

לא יהיה מפתיע לגלות בעתיד ששבת זה או אחר, ובתוכו גם יהודים, עבר מאלג'יר לדרום מרוקו, במנוסתו מפני הצרפתים, או אפילו הרבה קודם, מסיבות אחרות.

וכששבת זה הגיע למרוקו... נו, אתם יודעים שהמרוקאים מקצרים ומכווצים כל שם... השם כביליה הפך קודם ל- ק-ביליה, ובסוף ל... ביליה "בלי הכף ובלי הקוף"...

אחרי כל התיאוריות האלה על הברבריים, הקורא יגיד בצדק: "תפסיק לברבר"...

ואז אני מפסיק.